

VIZI E. SZILVESZTER

„Szeretett Nemzet betses nyelvének pallérozása”

– avagy a magyar orvos nyelvújítók munkássága

A középkorban a latin volt a tudomány nyelve. Európában latinul írtak és beszéltek a tudósok. Latin volt a kor lingua francája. Ez tette lehetővé Erasmus gondolatának megvalósulását, a „respublica litteraria” létrehozását, amely a kor tudományának fejlődése szempontjából is fontos volt: a tudósok latinul egymást megértve könnyen kicserélhették gondolataikat. Ez per se azt is jelentette, hogy a tudás csak néhány ember számára volt hozzáférhető, monopólium volt. Magyarországon még a XIX. század elejéig az államigazgatás nyelve is a latin volt. A magyar orvostársadalom pedig még a mai napig is részben megőrizte azt a gyakorlatát, hogy a diagnózisokat, gyakran a kórfolyamatok leírását latinul írja. Sőt, nálunk – ellentétben sok nyugati országgal – a vényeken a gyógyszerek és a használati utasítások is latin nyelveztettek.

A XVI. században kezdődik el az a folyamat, amely a magyar mint szakmai nyelv térhódítását eredményezte. Ezzel a társadalom lényegesen nagyobb része számára vált lehetővé, hogy kora tudományos eredményeit megismerje. Egyébként ennek a következménye az is, hogy megszokottá vált a magyar nyelv használata. Mivel a nyelv mindig kulcsszerepet játszott egy nemzet fennmaradásában, így vált fontossá azoknak a tudósoknak (beleértve az orvosokat) a tevékenysége, akik kiemelkedő szerepet játszottak a szakmai nyelv magyarításában, azaz a magyar nyelv térhódításában.

A XVI. században a Nádasdy Tamás által alapított sárvári iskolában – ahol nyomda is volt – dolgozott Sylvester János. Sylvester úttörő munkát végzett az Új Testamentum fordításával (*Új Testamentum Magyar Nyelven*, 1541) és a vele párhuzamosan készülő, de az előbbi megjelenését két évvel megelőző *Grammatica Hungaro-Latina* címet viselő tankönyv megalkotásával. Ezek voltak az első magyar nyelvű botanikai, geográfiai, matematikai szövegeket is tartalmazó kiadványaink. A korabeli európai keresztény kultúrát (a latin, görög és héber) megjelenítő Grammatica volt Közép-Európában az első olyan nyomtatott könyv, melyben például héber betűk is voltak. Ez a munka keltezte fel egyébként az érdeklődést a botanikai, az orvosi, a geográfiai és a gazdasági magyar szaknyelv kialakítása iránt is. Ezeket tekinthetjük a magyar nyelvtudomány első megjelent műveinek, amelyek már tartalmuk miatt is a természet-, és orvostudomány első magyar nyelvű közlései voltak. De az említett sárvári nyomdában adják ki *Melius Juhász Péter*, debreceni püspök *Her-*

báriumát (1578) és az egykori sárvári tanító, *Beythe István* könyvét is, a *Füves könyvet* (1595). Mindkét mű a botanikával és a gyógyítással foglalkozik, magyar nyelven.

Váradi Lencsés György (1530–1593) tekinthető az első olyan nyelvújítónak, aki az orvosi szakmai nyelvet megpróbálta magyarítani. A fiatal Váradi Lencsés György a Padovai egyetemen (ahol Vesalius is tanított) részesült orvosi képzésben, s onnan került Erdélybe. Az *Egész orvosságról való könyv*, azaz az *Ars Medica* kiadását Heltai Gáspár készítette elő, de végül nem jelent meg nyomtatásban a kézirat, amely a XVI. századi, erdélyi nyelvben használatos szakszavakkal van tele. A Varjas-féle, 1943-as kiadás után Szabó T. Attila dolgozta fel az anyagot, ezzel mindenki számára lehetővé téve a XVI. századi magyar orvosi szaknyelv megismerését. A most megjelent CD-lemez kiadásában Szabó T. Attila az eredeti szöveget ma használatos betűkkel helyettesítette, hogy könnyebben olvasható legyen! Csak érdekességképpen: a következő fejezetcímek árulkodnak például a kor által ismert nőgyógyászati megbetegedésekről.

„Az asszonyállatnak madrájáról (méhéről, a szerző megjegyzése),

madrának tüzeléséről,
madrának gennyetsége,
madrának sebesüléséről,
madrának dagadásáról,
madrának fenéjéről,
madrának kemény dagadásáról,
madrának fuvalkodásáról,
madrának üszögéről,
madrának vízibetegségéről,
Madrának fájásáról,
madrának szorulásáról,
madrából való véfolyásról,
madrának hidegségéről,
madrának hévségéről,

Folyásokról,
havivér-folyásról,
havivér-folyásnak megrekedéséről,
havivér-folyásnak természet kívül való menéséről,
fejér gennyetséges folyásról,
nemzőmagnak akarat ellen elmenéséről,

Madra leszállásáról, lecséséséről,

madrának megfulladásáról,
 madra torokszorításáról,
 havivérfolyástól,
 nemzómagtól,
 madrának leszállásáról és leeséséről is,
 leszállás,
 leesés,
 madra ha megdagad,
 madrának öszvevonódásáról,
Meddőségről, fogantatásról, gyermekvesztésről,
 az meddőségről,
 mitől meddők az férfiak,
 miért meddők az asszonyállatok, hogy ne fogadhasson az
 asszonyállat,
 hogy megnehézkessüljön az asszonyállat,
Három dolgok az nehézkessüléshez,
 közösülésnek előtte,
 az közösülés korán,
 ha azt akarod, hogy fiú vagy leány legyen,
Fogantatásnak jeleiről,
 férfiú-e vagy leány fogantatott,
 gyermekvesztésről,
 hogy gyermeket ne veszítsen az asszonyállat,
Terhességről, szülésről,
ha gyomrában ételnek kívánsága megveszne,
 ha valamit kívánna enni,
Az szülésről,
 tápláló lélek,
 érző lélek,
 okos lélek,
 nehezen szülésről,
 hogy könnyen szülhessen az asszonyállat,
 holt gyermeknek anyja méhéből kihozásáról, gyermektartó-
 nak kihozásáról,
 madrának tisztulásáról az szülés után,
 szülés után való fájdalmakról,
 hasa sömörgözéséről,
 sebesüléről,
 hervadásról,
 hasa dagadásáról, főfájásról, széknek megállásáról, havivér-
 folyása ha megállana az szülés után,
 ha az szüléskor kevés vére folya ki és elrekedne,
 ha vérfolyása fölöttébb menne az szülés után,
 szeméremteste,
 asszonyállatnak hogy öszveszoruljon,
 asszonyállatnak szeméremteste viszketéséről.”

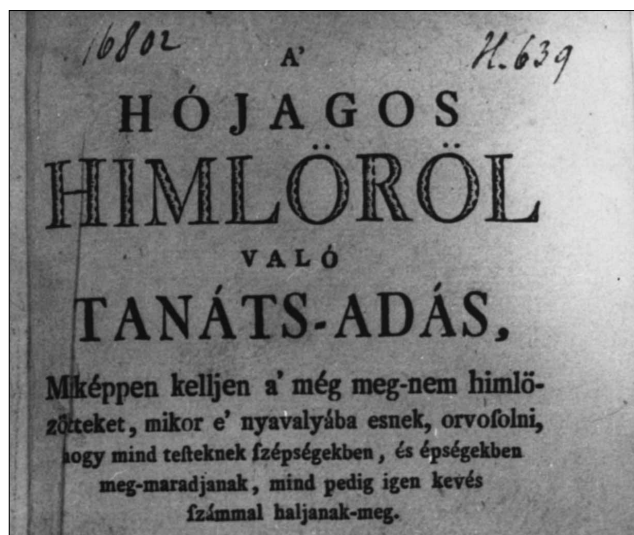
A XVII. században élt *Pápai Páriz Ferenc* (1649–1716), a tudós, orvos, kollégiumi professzor és költő. A latin címmel megjelent *Pax corporis* című könyve („Az emberi testnek belső Nyavalyáinak Okairól, Fészkeiről és azoknak Orvoslásának módjáról való Tracta”) teljes egészében magyarul íródott. Ezzel Pápai Páriz megalkotta az első, teljes, átfogó magyar nyelvű orvosi munkát, amely egyébként Kolozsvárott jelent meg.

A PAX CORPORIS (KOLOZSVÁR, 1764) 209. OLDALA

Weszprémi István orvos 1776-ban, Debrecenben adja ki az első magyar nyelvű szülészeti tankönyvet („*Bába mesterségre tanító könyv*”), amely valójában Crantz, bécsi szülészprofesszor tan-könyvének fordítása.

Benkő Sámuel a leydeni bölcsészdiploma után Pesten szerez orvosdoktori oklevelet 1781-ben, és Kassán adja ki magyar nyelven „*A' hójagos himlőről való tanáts-adás, Miképpen kelljen a' még meg-nem himlőzötteket, mikor e' nyavalyába esnek, orvosolni, hogy mind testeknek szépségekben, és épségekben meg-maradjanak, mind pedig igen kevés számmal haljanak meg*” című könyvét, amely még a himlőoltás hazai bevezetése előtt jelenik meg.

Nyelvészeti szempontból nagyon jelentős Rácz Sámuel (1744–1807) orvosprofesszor munkássága, aki „Orvosi oktatás” címmel 1778-ban Budán kiadta magyar fordításban az osztrák Stöck professzor könyvét hadi és mezői borbélyok számára. Érdekesség, hogy Rácz a könyvében a Váradi Lencsés György által a XVI. században használt „asszonyállat” kifejezést az „asszonyemberrel” váltotta fel. *Madra* helyett *nadráról* ír, de már a *méh* kifejezés is megtalálható nála „Az Asszonyok nyavalyáiról” című fejezetben: „Némellykor á fejér folyás egyedül csak á Nádrának vagy-is szülő anya-méhnek különös meg-taknyosodásától függ; ebben az állapotban á No. 215. le-írt orvosság igen hasznos.” (l. 121. old.). A menstruációs ciklust „asszonyi hószám”-nak nevezte el.

Rácz, aki egyébként a pesti egyetem dékánja, majd rektora lett, az 1789-ben kiadott „A Physiologiának rövid sommája” című tankönyvében saját magáról a következőket írta: „Szabad mesterségeknél, philosophiának és orvosi tudományok doctora; és Pesten a királyi universitásban a physiologiának közönséges, és rendes tanítója”. Ebben a tankönyvben kora legkorszerűbb orvosi gondolkodását közvetíti magyar nyelven, és ezt akkor teszi, amikor Európában még főleg latin nyelvű tankönyveket használnak. Ezen kívül még két magyar nyelvű műve is megjelenik: a „Fiziologia, anatomia, materia medica (gyógyszertan, a szerző megjegyzése), sebészet és bába ...” (1794), valamint az „Orvosi Praxis” (1801). Nem véletlen, hogy 1793-ban a magyarul verselő, fiatal Csokonai Vitéz Mihály lelkesen üdvözlöli az orvosprofesszort „A híres Rácz Sámuel Úrhoz” című versében:

„Uram! Örvendez a magyar
Haza, hogy a mostani
Esculap fiait hallja
Magyar hangon szólni;
Hogy görög-módi ruháit
Hippokrates letette
S magyar köntösre váltotta
S már azt is megszerette.
Galenus már Pestet lakja,
Szólván magyar nyelven a,
hangzik a Dunának mindkét
partjain Avicenna”

Nagyon jelentős volt a „Beszéd a nemes magyar nemzethez, hogy Magyarországon lehet, s kell is a magyar nyelvet és a magyar tanításokat felállítani és hogy az Universitásnak Pest a legjobb hely” címet viselő, 1790-ben közölt írása, amely komoly szerepet játszott abban, hogy latin helyett magyarul és nem németül kezdtek oktatni az egyetemeken.

Földi János Szalontán született, ott, ahol Arany János. 1788-ban avatják orvosdoktorrá. Ugyanekkor kezdi levelezését Kazinczy Ferencsel, verseket küld neki, munkatársi kapcsolatba kerül vele. Wessprémi István főorvos Juliska nevű leányával 1790-ben köt házasságot. Hajdúhadházban főorvosi kinevezést nyer, így, közel Debrecenhez, kapcsolatba kerül Fazekas Mihállyal, Diószegi Sámuel prédikátorral és Csokonai Vitéz Mihállyal. Első műve a „Rövid Kritika és Rajzolat a Magyar Fűvészet-tudományról”, amelynek függeléke 289 magyar növénynevet sorol fel. A

következő a „Természet históriája Linné systémája szerint” (Pozsony, 1801). Ez 1118 új, magyar állatnevet tartalmaz. (Néhány példa: bélféreg, czinke, futrinka, galandféreg, leveli béka, ponty, természet, teknősbéka, végbél kukac.) Két orvos, Földi János és Gyarmathy Sámuel nevéhez fűződik a „Debreceni-Grammatika” néven ismertté vált magyar nyelvtan, amelyet 1795-ben Bécsben adtak ki. A könyvet erősen kritizálták, mert a szerzők maguk is alkottak új szavakat és Toldi Ferenc szerint „... a szótár ... csak gyűjtője lehet ... egy tudományos irodalom által teremtett műnyelvnek ...”.

Egyébként 1779-ben Földi János is egy időmértékes verssel köszöntötte Rácz Sámuel magyarul írt, „A borbélyi tanításoknak első darabja” című könyvét:

„Olly ember pedig, á ki böldegítja
Ezzel Nemzetedet; ki Bontzolást – is,
Testünkben magyaros nevének nevezve
Minden részt, Magyarúl írta.”

Egyébként szükséges megjegyezni, hogy a XVII–XVIII. században az orvosokat, illetve a sebészeket, bábákat külön oktatták, és a magyar nyelvű tankönyvek főleg a sebészek és szülésznők számára íródtak.

Gyarmathy Sámuel (1751–1830) orvosdoktor kell még megemlítenünk, akit orvosi végzettsége ellenére elsősorban nyelvészeti kutatásai révén méltat a XVIII. századi művelődéstörténet. Ő maga írta le egyik munkája előszavában, hogy a gyógyítás mellett megmaradt szabad idejében kezdett el „a szeretett Nemzet betses Nyelvének pallérozásával” foglalkozni. 1788-ban látott

BENE FERENC

hozza „*Okoskodva tanító magyar nyelvmester*”-ének megírásához, azonban csak 1794-ben valósult meg a mintegy 650 oldal terjedelmű mű kinyomtatása. Ugyanebben az évben jelent meg ennek a kiegészítéseként az „*Új próba a magyar írás módjában*” című írása is, amelyben egy új, egységesített helyesírás bevezetését javasolta. Élete fő műve az „*Affinitas linguae Hungaricae cum linguis fennicae originis grammatica demonstrata*” című, 400 oldalas könyv (Göttinga, 1799). A mű sikerét jelzi, hogy elismerésképpen a Göttingei Tudós Társaság a tagjai közé választotta. Ezzel a munkájával Gyarmathy egyúttal megalapította a finnugor összehasonlító nyelvészetet.

Bene Ferenc tanítványa, *Gebhardt Ferenc* (1791–1869) 1823-ban lett a „különös kór- és gyógytan” rendes tanára. Egyébként a gyógyszeriant is ő adja elő. Ő volt az első, aki (1823-ban) magyarul tartotta meg a székfoglaló előadását. Az Orvosi Hetilapban megjelent nekrológiájában (Orvosi Hetilap 13:747, 1869) kiemelték, hogy „*fiatal korában a magyar irodalommal buzgón foglalkozott ... ekként ma a magyar orvosi irodalom terén az első kezdeményezők közé tartozott ...*” Az „*A különös orvosi nyavalya és gyógytudományos alapvonuljai*” című, kétkötetes munkája (1828/30) is magyarul íródott.

Kovács Pál, Győrött praktizáló orvos, 1833-ban kapott orvosi diplomát, Pesten. Novelláival a Kisfaludy szerkesztette Aurórában jelentkezett először: Hatalmas érdemei vannak Győr (Raab), a német kultúrájú város, elmagyarításában. Később az MTA tagja lett.

Barna Ignác, a 13. huszárezred főorvosa, első verseskötetét 1846-ban jelentette meg. Akadémiai tagságát viszont Vergiliusfordításokért kapta.

Bene Ferenc (1775–1858) orvosprofesszor (1831-től Akadémiánk tagja) a „Magyar Orvosok és Természetvizsgálók” vándorgyűléseinek életre hívásában játszott jelentős szerepet. Indítványát a Pázmány Péter egyetem orvosi kara 1840. július 25-én fogadta el. 1841 májusában tartották az első vándorgyűlést, amelynek programját Bugát Pállal együtt készítették elő.

Bugát Pál (1793–1864) a pesti egyetem elméleti orvostan tanszékének vezető professzora. 1831-ben Schedellel (Toldyval) együtt megindította az első magyar nyelvű orvosi folyóiratot, az *Orvosi Tárat*. Az Orvosi Tár, bár elsősorban a „gyakorlati orvostudomány tárháza” kívánt lenni, megtartotta a kapcsolatot a többi természettudományokkal: közölt nem orvosi, hanem általános természettudományi cikkeket is. Sőt, a lap megjelenésének első öt éve alatt a Természetudományi Társulatnak (amelyet 1841. május 28-án, Bugát javaslatára, akadémikus társaival alakítottak meg) is a folyóirata volt. A lap magyar és külföldi orvosok cikkeit közli, található benne könyvismertetések, vegyes tudósítások, álláshirdetések, pályázati kiírások, például „A deákul írt pályáírásoknak ...” (Orvosi Tár 3. füzet 1833, 240. oldal). Bugát 1848-ban Magyarország tiszti főorvosa lesz. Még ebben az évben javaslatot tesz „Egy népszerűsítő folyóirat” megindítására. Javaslatát, elképzelését 1869. január 1-jével valósul meg, akkor indul el a Természetudományi Közlöny, amely ma is megjelenik, „Természet Világa” címmel, és fontos szerepet tölt be az ismeretek terjesztésében.

Bugát az uralkodónak ajánlotta a „*Természetudományi Szóhalmoz*” című könyvét, amely 40 000-nél több, részint magától Bugáttól és részben nyelvújító társaitól származó műszót tartalmaz. Munkásságát értékes királyi gyémántgyűrűvel jutalmazták. A túlzásba vitt nyelvújítói tevékenységet kortársai közül sokan kritizálták. Toldy Ferenc rövid, meleghangú nekrológgal így búcsúzott Bugáttól, az akadémikustól az Akadémia 1865. július 11-i ülésén: „*Magyarul helyesen szólni Révai; szépen Kazinczy; műszabatosan Bugát tanította e nemzetet.*”

A magyar orvostudomány és a nyelvészet jelentős alakja *Schedel (Toldy) Ferenc* orvosprofesszor, aki a diétetika területén dolgozott. Később lesz az irodalomtörténet, valamint a magyar nyelv és irodalom művelője. Bajzával és Vörösmartyval együtt a reformkor szellemi életének egyik irányítója. Egyébként ő írta az első monográfiát a műfordítás elméletéről, s ő a Kisfaludy Társaság megalakításának kezdeményezője is. Toldy, a Magyar Műnyelvi Bizottmány elnöke, a következő levelet írta Jedlik Ányosnak: „... *A magas közoktatási ministerium rendeletéből egy, a gymnasiumi tanítás körül az illetőknek zsinórmértékül szolgáló magyar műnyelv kidolgozására bizottmány lévén rendelve, a Tekintetes Úr egyik tagjául neveztetett ki. Megkülönböztetett tisztelettel vagyok a Tekintetes Úrnak alázatos szolgálója Toldy Ferenc mint a magyar műnyelvi bizottmány elnöke.*” Ennek a Bizott-

TOLDY (SCHEDEL) FERENC

PÓLYA JÓZSEF (1802–1873)

mánynak tagja volt még *Pólya József* orvosprofesszor. A Bizottmány feladata az volt, hogy a magyar műnyelv kialakításával egyre könnyebbé tegye a tudományok megértését és megértését: „*a magyar nyelvet az idegen szók nem csak kellemtelenül zavarják, mint a melynek hangzásától lényegesen elütnek, de ... felette nehezen kezelhetők is, miután származékokat csak bajjal és darabosan képeznek. Nem vegyülvén a magyar előadással ... mindannyi folatok gyanánt ennek tiszta folyását elidomtalánítják.*”

Meg kell említeni *Almásai Balogh Pál* orvost, a Magyar Tudományos Akadémia tagját, aki egyébként Széchenyi háziorsosaként is tevékenykedett. Szintén nyelvújító volt, és akadémiai aranyérmert kapott a filozófia nyelvének magyarításáért.

Amíg a XVI. századtól kezdve az orvosok a magyar nyelv „megalapozásában” jeleskedtek, az elmúlt évszázadban már nem mint nyelvújítók tűntek föl, hanem feltűnően sokan – orvosi tevékenységük mellett – verset, novellát, regényt írtak, ezzel játszva szerepet a magyar nyelv pallérozásában. Az orvos Csáth Géza, Földi Mihály és a hatalmas Németh László mellett Ágai Adolf, Peterdi István, Salgó Ernő, Tömörkény István, Töltényi

Szaniszló, Hugó Károly, Osvát Kálmán, Sztankovics Kornél, Forbáth Imre, Sebes Ernő, Fábián Dániel, Pude Sándor, Mária Béla, Magyar Imre, Benedek István is művészi igényességgel használta a magyar nyelvet versekben, regényekben.

Álljon itt befejezésképpen *Szent-Györgyi Albert* verse, a Psalmus Humanus ötödik zsolttára:

„Uram!
E drága bolygót adtad nekünk lakóhelyül
Rejtett titkos kincsekkel tele.
Képessé tettél művedet megérteni.
Könnyítsd meg hát munkánk, úzd el az éhséget és a kórt,
Kiássuk a kincset, hogy elherdáljuk,
Hogy megalkossuk a pusztulás iszonyú gépezetét,
Mely most azt pusztítja, amit mások építettek,
Mely majd ellen fordul, elpusztít engem s gyermekeim.
Uram!
Legyünk társak az alkotásban.
Dolgozzunk tovább műved nyomán,
hogy bolygónk a bőség, a boldogság
És az összhang erős otthona legyen.”

Szent-Györgyi Albert – aki egyébként irodalmi lapot is szerkesztett „*Szegedi Hét*” címmel, amelyben verseket is közölt – a következőt írta Selye János „*In vivo*” című könyve elé „... az életet csak az értheti meg, aki egy kicsit költő is.” Talán ez lehet az oka, hogy oly sok orvoskolléga volt nemcsak az irodalom élvezője, de művelője is.

IRODALOM

- Benkő Lóránt: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. Bp., Akadémiai K., 1982. (Nyelvtudományi Értekezések 113.)
- Buzinkay Géza: Gyarmathy Sámuel (1751–1830). Orvosi Hetilap, 1970, 111., 26., 1529–1532. p.
- Gyarmathy Sámuel: Vocabularium... Szótár, melyben sok magyar szókhöz hasonló hangú idegen nyelvbéli szokat rendbe szedett... Béts, Zwack, 1816.
- Kapronczay Katalin: Orvosok és természettudósok szerepe a nyelv művelésben a 18. századi Magyarországon. Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből. (Szerk.: dr. Vámos Éva, dr. Vámosné dr. Vigyázó Lilly) Budapest, MTE SZ pp. 241–245, 2001.
- Lázár György: Népi írók – Orvos írók – Recipe, Magyar Orvosírók és Képzőművészek Köre XXV. jubileumi antológia. (Szerk. dr. Barta Kálmán) Magyar Téska Erkel Sándor Könyvesház, Békéscsaba, pp. 53–59, 2001.
- Magyar Grammatika, melyet készített Debreczenben egy Magyar Társaság. Béts, a Magyar Hírmondó Íróinak Költségével – Alberti betőivel, 1795.
- Szállási Árpád: Magyar írók orvosai és a magyar orvosírók. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba, 1998.
- Töldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története a legrégebbi időktől a jelen korig. Pest, Emich, 1864–1865. 32., 35–37., 113–114., 150–164., 178–181. p.
- Wesprémi István: Bába mesterségre tanító könyv. Debretzenben, 1766.